

ФОЛЬКЛОРНО-ЕТНОГРАФІЧНІ МАТЕРІАЛИ НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ «ОСНОВА»

Світлана Чибирак

Середина XIX ст. ознаменувалася завершенням становлення української етнографії як науки. Серед української інтелігенції зріс інтерес до народної культури й побуту. З'явилася низка розвідок, автори яких писали про українців як про окремий народ, а не частину «великоруського племені». Це було поштовхом до створення «українського» часопису, яким став журнал «Основа», що в 1861–1862 роках видавав у Санкт-Петербурзі В. Білозерський. Метою журналу, як підкреслює видавець, було «просвітництво [...], і взагалі сприяння до покращення духовного і матеріального побуту країни»¹. Предметом «Основи», як зазначено в програмному документі журналу, є «різностороннє та правдиве вивчення Західно-Руського краю та Західно-Руського народу»². Редакція журналу дотримувалася принципів толерантності щодо людей інших національностей та релігійних переконань, а також виступала за припинення соціальної боротьби, намагалася показати місце українського народу в світовій культурі³.

На сторінках «Основи» вміщено чималий фольклорно-етнографічний матеріал — народні звичаї та обряди, пісні, думи, легенди, казки,

вірування, інформація про кобзарів та лірників; художні твори, які містять цікаві відомості з життя українського народу («С Вольни» Г. Барвінок⁴, «Хуртовина» С. Носа⁵) та ін.

Саме в «Основі» вперше було опубліковано статтю М. Номиса «Різдвяні святки»⁶, де висвітлено весь цикл різдвяних свят українців. Першим етапом, який виокремлює дослідник, є підготовка до святкування. Він наголошує на тому, що з хати прибирали все, що нагадувало про щоденну працю (усі знаряддя для прядіння й навіть саму пряжу). Після цього господиня мазала житло зсередини, все чистила, мила. Особливу увагу в статті приділено приготуванню їжі, виконанню тих чи інших обрядових дійств та віруванням, пов'язаним зі святами.

У ряді публікацій розглядалися проблеми етногенезу українців, їхня етнічна територія та локальні назви. Ці питання на сторінки часопису виніс М. Левченко. У статті «Места жительство и местные названия русинов в настоящее время»⁷ він окреслив територію населену українцями та зазначив, що «русини, за походженням, побутом, мовою, є одним плем'ям, але за місцем проживання

носять різні назви»⁸, а саме: гетьманці в південній частині Чернігівської губернії, степовики в Полтавській та Катеринославській губерніях, українці в Київській, польшаки в Подільській, поліщуки на Поліссі, патлачі в Буковині та Бессарабії, пінчуки в Пінському повіті Гродненської губернії, русини в Люблінській губернії, русини чи руснаки в Галичині, гуцули в Карпатах, в Угорщині жителів гір називають лишняками, а долин — лимаками, сотаки в Шариській столиці, бойки в південно-східній частині Галичини, шляхтичі — українці-католики.

Досить ґрунтовно висвітлена тема окремішності українського народу в статті «Две русские народности» М. Костомарова⁹. Вчений зазначає, що росіяни й південноруси (українці) відмінні як зовні (костюм, зовнішність тощо), так і в духовному відношенні (звичаї, обряди, мова, спосіб домашнього життя та ін.). Основну увагу, на думку М. Костомарова, потрібно зосередити на духовній стороні життя українців та росіян. До причин існування відмінностей між цими народами вчений відносить: 1) особливості географічного розташування; 2) історичні обставини (взаємодія з іншими народами). У результаті яких у росіян та українців виробилося відмінне світосприйняття. Так, для росіян характерне намагання повного злиття різних частин Росії, домінування суспільства над особистістю, нетерпимість до інших релігій та народів, схильність до матеріалізму, недостатнє висвітлення природи в пісенній традиції, тоді як для українців характерне протилежне. Порівнюючи росіян, поляків та українців, М. Костомаров пише, що між поляками та українцями не існує таких протиріч, як з росіянами, ні у внутрішній, ні у зовнішній сфері життя, проте існує значна відмінність у формі взаємовідносин, тоді як поляки вважають себе панами-аристократами, українці — мужиками-демократами¹⁰.

У статті П. Чубинського «По поводу лесохозяйства и лесокрадства»¹¹ розглянуто норми звичаєвого (народного) права. На-

приклад, вчений подає два типи лісоволодіння: 1) дрібні власники, які з метою охорони своєї ділянки лісу наймали для допомоги самотніх жінок або чоловіків; 2) «батьківщина» — державний ліс. П. Чубинський також розглядає шляхи отримання селянами лісу (деревини) для своїх потреб, серед яких: 1) крадіжка; 2) «окуп» — хабар сторожам; 3) купівля лісу за півціни для державних селян, які виконують ряд «лісових повинностей». Однак автор наголошує, що третій шлях отримання лісу був для селян економічно не вигідним, тому вони надавали перевагу першим двом. Дуже детально дослідник розглядає норми народної моралі та права, за якими вирубка лісу не є злочином, оскільки для його вирощування не було застосовано людську працю. Так, коли людина зрубає «бортне дерево, за народним розумінням, вона злодій, бо вкрала людську працю»¹². На думку П. Чубинського, подолати цю проблему можна лише пояснивши населенню шкідливість крадіжки лісу, а не через судові покарання. Дослідник пропонує надати селянам можливість купувати невеликі насадження лісу для зрубу, що зумовить зменшення крадіжок.

Зацікавлення П. Чубинського народними звичаями, нормами права та формами взаємовідносин між селянами розкриває стаття «Погуковщина»¹³. Вчений намагається передати зміст давнього звичаю «гукання» в церкві. Наголошує, що з метою навернення населення до церкви священики дозволяли селянам гукати в храмі, що їм дуже подобалося. За це (за «погукання» в храмі) вони повинні були сплачувати церкві податок у формі одного пня бджіл щорічно. П. Чубинський звертає увагу й на трансформацію цього податку — спершу грошова платня на церкву, а потім — на користь бідних.

Ґрунтовним дослідженням із проблем святково-обрядової культури українців є стаття А. Свидницького «Великдень у подолан»¹⁴, у якій, крім докладного опису звичаїв, обрядів та ігор, що проводять на Велик-

день, охарактеризовано антропологічні типи подолян та полтавчан¹⁵, подано відомості про територію поширення свята «Русала» та Розигрів, місцеві назви населення сусідніх історико-етнографічних регіонів, наприклад, «гетьманці подолян дражнять недоляшками», бужани на католиків кажуть «мадзурри»¹⁶ та ін. Вчений вважає, що необхідні «приватні описи різних місцевостей нашого краю, [...] повинні бути описані якщо не всі, то головні особливості»¹⁷. Автор критикує дослідження К. Шейковського «Быт подолян»¹⁸, як таке, що не відображає побут подолян та не охоплює весь цикл великодніх свят. А також висловлює намір доповнити його тими фактами, що йому відомі, як представнику подолян. Отже, праця «Великдень у подолян» побудована на критичному ставленні та порівнянні з роботою К. Шейковського «Быт подолян».

Варто зауважити, що А. Свидницький висловлює своє ставлення до народної культури загалом і календарних обрядів зокрема та наголошує на необхідності їх комплексного вивчення: «Народні свята — залишки релігії наших предків і не можуть бути без якогось зв'язку між собою [...] Такого недоліку не може бути в творіннях цілого народу, а не однієї особистості. І насправді народні святкування так тісно пов'язані одне з іншим та ідуть цілий рік з такою суворою послідовністю [...] Я не маю ніяких джерел, і буду писати по пам'яті — що бачив і знаю. Я не претендую на повноту, але не сумніваюсь у правдивості сказаного про народ»¹⁹.

Висвітлюючи великодні звичаї подолян, автор звертає увагу на обряди, приурочені до Вербної неділі, «Жилного» четверга — Страсті, подає легенди про події Страсної неділі. Дослідник торкається проблеми заборони народних звичаїв церквою, що зумовило зникнення на Поділлі вечорниць та призвело до того, що молодь почала відвідувати шинок, а отже, вживати алкоголь²⁰. Цікавим з етнографічної точки зору є описаний звичай в'язати (на Масляно-

му тижні) та віддавати колодку (на Великодньому тижні)²¹, що несе у своїй основі нове єднання дівчат і хлопців у молодіжну громаду. А. Свидницький також розкриває місце води (на Страсний четвер)²² і вогню у великодніх звичаях подолян²³. Важливим моментом статті є детальний опис великодніх забав — ігор і танців²⁴. Дуже детально дослідник розглядає гаївки²⁵, намагається витлумачити значення певних символів у пісенному фольклорі. Крім того, вчений описує народний одяг і зачіски, оскільки вважає, що найповніше їх можна дослідити саме на Пасху, коли жінки та чоловіки вибираються в найкращий святковий одяг²⁶ та відвідують цвинтар. Особливу увагу звертає на головні убори, використання та способи вплітання квітів дівчатами.

Для визначення місця Великодня в народному календарі, А. Свидницький торкається інших свят та приурочених до них дій, наприклад, ворожіння на Андрія та Катерини²⁷. Дослідник звертається до зимового циклу свят — Різдва та Нового року, подає аналіз колядок та щедрівок, різдвяно-новорічних звичаєво-обрядових дій²⁸. На думку вченого, Великдень є другим у «господарському циклі свят», після Різдвяних. Оскільки, останні по своїй суті спрямовані на майбутній урожай²⁹, отже, репрезентують новий господарський рік.

Важливим напрямом діяльності журналу «Основа» була публікація розвідок із різних куточків України. Зокрема, стаття П. Чубинського «Из Борисполя»³⁰, в якій вчений висвітлює окремі аспекти побуту та звичаїв мешканців міста Борисполя. Автор подає відомості про плату на жнивах, пастихам за випас худоби, про ярмаркові дні та ін. Основна проблема, на яку звертає увагу П. Чубинський, — трансформація традиційної культури в містечку. Вчений робить наголос на проблемі народної моралі. Так, він наголошує, що заборона збиратися на вечорниці по хатах призвела до того, що молодь сходиться для проведення вільного

часу в шинки, що в свою чергу веде до поширення вживання алкогольних напоїв. Говорячи про свято Купала, вчений робить висновок, що він «був не радий, що пішов», оскільки побачив втрату традиційної основи свята — воно вже не є масовим, виконання народних пісень перемежується з російським фольклором тощо.

Важливим джерелом для вивчення Чернігівщини є повідомлення С. Носа «Про Конотіп»³¹, у якому розглянуто розвиток місцевих осередків освіти, подано цікаві пісенні тексти. Вчений намагається проаналізувати та подати відповідність пісенних героїв (наприклад, Горкуша) певним історичним особам, при цьому використавши витяги із судових справ³². Крім того, при поясненні фольклору, автор розглядає один зі способів любовного привороту³³, зокрема збір сліду коханого.

Також заслуговують на увагу етнографічні «Заметки о нашей сельской жизни» І. Кониського³⁴ з Ніжинського повіту Чернігівської губернії. Дослідник розглядає повсякденне життя селян, яке значення має прихід весни для селянина-хлібороба — «ми рахуємо свій новий рік не з січня, а з березня»³⁵. Автор «Заметок...» показує соціальну та майнову диференціацію на селі, яку влада має враховувати при зборі подушного податку, та несправедливе ставлення сільської влади до простих людей.

На жаль, часопис «Основа» проіснував недовго. 9 вересня 1862 року С. Ніс у листі до І. Кониського писав, що «Основа — кашляє, Бог вість, чи здобровати їй»³⁶. А вже 20 грудня 1862 року діяльність журналу була припинена.

Ставлення до цього видання на той час було неоднозначним. Коли журнал тільки з'явився, П. Єфименко писав, що поява «цієї ранкової зорі нашої словесності та народності» має розкрити проблеми нації та зблизити еліту з нею, підтримати любов до власного народу та викликати почуття самопізнання³⁷. Значно пізніше О. Пипін скаже, що «сам по собі цей журнал, що на-

дав немало цікавого матеріалу, не мав особливого значення для подальшого розвитку етнографічної справи, головні представники журналу не продовжили початого і розбрелися в різні сторони»³⁸. Дописувач журналу З. Недоборовський у своїх споминах писав, що редакція змогла «цей, на жаль, рано загиблій журнал, поставити на рівень з найкращими журналами, що звертали на себе увагу та заслуговували найбільшу повагу серед просвіченої частини російської інтелігенції»³⁹.

До сьогодні залишається невирішеним питання існування архіву «Основи». До цієї проблеми ще в 1891 році звертався М. Білозерський, який намагався з'ясувати долю архіву. За його даними, у 1864 році «сім ящиків шифоньєрки»⁴⁰, в яких зберігалися листи, старовинні папери, малюнки, статті та інше, були передані на зберігання Полуектову. Останній 7 серпня 1866 року звернувся до М. Костомарова з проханням забрати шифоньєрку. Як пише М. Білозерський: «Вночі Костомаров зібрав все і, не розглядаючи, спалив в пічці»⁴¹. Саме тоді, на думку вченого, було знищено архів журналу. М. Бернштейн у 1959 році писав, що йому так і не вдалося знайти архів журналу «Основа»⁴². Отже, повідомлення М. Білозерського має під собою реальний ґрунт і архіву не існує.

Загалом журнал «Основа» мав важливе значення для подальшого розвитку етнографічної науки, оскільки чи не вперше на його сторінках почали з'являтися етнографічні та літературні праці, основною думкою яких було вивчення повсякденного народного життя українців, матеріальної та духовної культури народу. Крім того, варто наголосити, що чи не вперше проблеми вивчення традиційної культури українців розглядали на сторінках столичного журналу, а не в місцевій пресі. Це зумовило збільшення інтересу української інтелігенції до власної культури.

- ¹ Бернштейн М. Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50–60-х років XIX ст. – К., 1959. – С. 18.
- ² Белозерский В. Программа // Основа. Южно-русский литературно-ученый вестник. – 1861. – Сент. – С. 2.
- ³ Там само.
- ⁴ Барвинок А. С Волыни // Основа. – 1861. – Янв. – С. 282–292.
- ⁵ Ніс С. Хуртовина // Основа. – 1861. – Май. – С. 66–74.
- ⁶ Номис М. Різдвяні святки // Основа. – 1861. – Янв. – С. 267–281; Май. – С. 49–72; Іюнь. – С. 21–38.
- ⁷ Левченко М. Места жительства и местные названия русинов в настоящее время // Основа. – 1861. – Янв. – С. 263–266.
- ⁸ Там само. – С. 264.
- ⁹ Костомаров Н. Две русские народности // Основа. – 1861. – Март. – С. 33–80.
- ¹⁰ Там само. – С. 77, 78.
- ¹¹ Чубинский П. По поводу лесохозяйства и лесокрадства // Основа. – 1862. – Іюнь. – С. 68–70.
- ¹² Там само. – С. 69.
- ¹³ Чубинский П. Погуковщина // Основа. – 1861. – Авг. – С. 102.
- ¹⁴ Свидницький А. Великдень у подолян // Основа. – 1861. – Окт. – С. 43–64; Нояб.–дек. – С. 26–71.
- ¹⁵ Свидницький А. Великдень у подолян // Основа. – 1861. – Окт. – С. 43.
- ¹⁶ Там само. – С. 44.
- ¹⁷ Там само. – С. 45.
- ¹⁸ Шейковский К. Быт подолян. – К., 1859. – Вып. 1; 1860. – Вып. 2.
- ¹⁹ Свидницький А. Великдень у подолян // Основа. – 1861. – Окт. – С. 46.
- ²⁰ Там само. – С. 54, 55.
- ²¹ Там само. – С. 62, 63.
- ²² Там само. – С. 47, 48.
- ²³ Там само. – С. 56–58.
- ²⁴ Там само. – С. 30–39.
- ²⁵ Там само. – С. 39–54.
- ²⁶ Свидницький А. Великдень у подолян // Основа. – 1861. – Нояб.–дек. – С. 26–30.
- ²⁷ Там само. – С. 54, 55.
- ²⁸ Там само. – С. 55–69.
- ²⁹ Там само. – С. 69.
- ³⁰ Чубинский П. Из Борисполя // Основа. – 1861. – Окт. – С. 128–136.
- ³¹ Ніс С. Про Конотіп // Основа. – 1861. – Нояб.–дек. – С. 7–15.
- ³² Там само. – С. 11–15.
- ³³ Там само. – С. 10.
- ³⁴ Кониский И. Заметки о нашей сельской жизни // Основа. – 1862. – Сент.–окт. – С. 1–11.
- ³⁵ Там само. – С. 2.
- ³⁶ Возняк М. З життя чернігівської громади в 1861–1863 рр. (Листи Леоніда Глібова й Степана Носа до Ол. Кониського) // Україна. – 1927. – № 6. – С. 121.
- ³⁷ Ефименко П. Украинская литературная летопись // Полтавские губернские ведомости. – 1861. – № 8. – С. 49.
- ³⁸ Пытин А. Малорусская этнография за последние двадцать пять лет // Вестник Европы. – 1886. – Т. 1. – С. 300.
- ³⁹ Недоборовский З. Мои воспоминания // КС. – 1893. – № 2. – С. 195.
- ⁴⁰ Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України – Ф. 3-12, од. зб. 1056, 1 арк.
- ⁴¹ Там само.

In the article folk and ethnographical materials of the «Osнова» magazine are analyzed. The role of this edition in development of the ethnography is defined.